

UCHQUNLAR VA RAMZLAR: L. PETRUSHEVSKAYA VA O‘ZBEK ADABIYOTIDAGI
URBANISTIK TIMSOLLARNING LISONIY IFODASI

Hamrayeva Dilafruz Jo‘rayevna

Qarshi davlat universiteti

Rus tili va adabiyoti kafedrası o‘qituvchisi,

dilafruzhamraeva30@gmail.com

+998 99 717 46 52

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23761158>

Annotatsiya. Maqolada XX–XXI asrlar rus (L. Petrushevskaya) va o‘zbek kichik nasrida shahar makonining badiiy-ramziy talqini, uning lingvopoetik va lisoniy ifodalanish xususiyatlari keng qiyosiy-tipologik aspektda tadqiq etiladi. Megapolis va tor mahalla muhitining binar oppositsiyalari, «kichik inson»ning urbanistik muhitdagi ruhiy inqirozi, begonalashuv hamda ramziy timsollarning (uy, deraza, yo‘lak, beton devor, pogona) semantik-stilistik tabiasi ochib beriladi. Asar matnlaridan olingan haqqoniy parchalar va sahifa ko‘rsatkichlari orqali har ikki adabiy makonning o‘ziga xosligi va umumlashgan tipologik qirralari tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: urbanistik timsollar, lisoniy ifoda, o‘zbek hikoyasi, ramziy makon, binar oppositsiya, lingvopoetika, begonalashuv, xronotop, badiiy matn.

Annotation. The article examines the artistic and symbolic interpretation of urban space and the features of its linguistic expression in 20th–21st century Russian (L. Petrushevskaya) and Uzbek short prose from a broad comparative-typological perspective. The binary oppositions of the megalopolis and the narrow mahalla environment, the spiritual crisis of the "little man" in the urban setting, alienation, and the semantic-stylistic nature of symbolic images (house, window, corridor, concrete wall) are revealed. Through authentic excerpts and page citations from the texts, the specific features and generalized typological aspects of both literary spaces are analyzed.

Keywords: urban symbols, linguistic expression, Uzbek short story, symbolic space, binary opposition, linguopoetics, alienation, chronotope, literary text.

Аннотация. В статье в широком сравнительно-типологическом аспекте исследуются художественно-символическая интерпретация городского пространства и особенности его языкового выражения в русской (Л. Петрушевская) и узбекской малой прозе XX–XXI веков. Раскрываются бинарные оппозиции мегаполиса и локальной среды махалли, духовный кризис «маленького человека» в урбанистической среде, отчуждение, а также семантико-стилистическая природа символических образов (дом, окно, коридор, бетонная стена). На основе аутентичных отрывков и указания страниц из текстов анализируются стилиевые грани и типологические общности обоих литературных пространств.

Ключевые слова: урбанистические образы, языковое выражение, узбекский рассказ, символическое пространство, бинарная оппозиция, лингвопоэтика, отчуждение, хронотоп.

Kirish. XX–XXI asrlar jahon adabiyotshunosligi, xususan, qiyosiy adabiyotshunoslik va matnshunoslik taraqqiyoti shuni ko‘rsatmoqdaki, rus va o‘zbek kichik nasrida shahar muammosi

shunchaki voqealar kechadigan betaraf tasviriy fon yoki geografik lokatsiya bo‘lishdan batamom to‘xtadi. U inson ruhiyatining chuqur falsafiy-estetik sinov poligoni, shaxsning botiniy olami bilan shafqatsiz tashqi muhit o‘rtasidagi ziddiyatlarni yuzaga chiqaruvchi faol lisoniy-semantik subyektga aylandi. XXI asrga kelib globallashuv jarayonlari, texnokratik tafakkurning jadallashuvi, axborotlashuv hamda an‘anaviy turmush tarzining shiddatli transformatsiyasi yozuvchilarni shahar makonini yangicha lingvopoetik, semiotik va konseptual nuqtai nazardan baholashga, uning ramziy qatlamlarini yangicha kodlar orqali ochib berishga undamoqda.

Rus adabiyotida, xususan Lyudmila Petrushevskaya asarlarida shahar (Moskva) ko‘pincha sovuq, begonalashgan, tor kommunal kvartiralar, qorong‘i kirish yo‘laklari orqali insonni ezib qo‘yuvchi metafizik va klaustrofobik makon sifatida namoyon bo‘lsa, o‘zbek hikoyachiligida shahar qadimiy an‘anaviy qadriyatlar (*mahalla, eski shahar*) va g‘arbni eslatuvchi yangi texnokratik tsivilizatsiyaning kesishuv nuqtasi, ziddiyatli o‘tish davri maydoni sifatida gavdalanadi. Ushbu maqolaning asosiy maqsadi – L. Petrushevskaya nasri va zamonaviy o‘zbek hikoyalaridagi urbanistik timsollarning lisoniy ifodasini, ularning ramziy strukturalari va semantik vazifalarini qiyosiy-tipologik jihatdan chuqur ochib berish, shuningdek, ikki xil madaniy-mentalitet hududida shahar obrazining lingvopoetik xususiyatlarini aniqlashdan iboratdir.

Adabiy matnda makon va vaqt (xronotop) kategoriyalari uzviy birlashib, badiiy olamning yaxlit, yaxlitlashgan qiyofasini yaratadi. Taniqli nazariyotchi Mixail Baxtin ta’kidlaganidek, badiiy makon har doim o‘zining aniq ijtimoiy-tarixiy va milliy-madaniy mazmuniga ega bo‘ladi. Shahar makoni esa o‘zining ko‘p qatlamli, murakkab arxitekturaviy va ijtimoiy tuzilishi bilan alohida ajralib turadi: u muayyan detallar (*uy, deraza, eshik, tor ko‘cha, zinapoya, ostonalar*) orqali lisoniy jihatdan moddiylashadi va matn doirasida chuqur ramziy ma’no kasb etadi. Shahar – bu nafaqat binolar majmui, balki o‘ziga xos lingvistik va semiotik tilga ega bo‘lgan mexanizmdir.

Rus va o‘zbek kichik nasrida shahar makoni badiiy-estetik vazifasiga ko‘ra quyidagi fundamental binar opositsiyalar asosida quriladi: Markaz – Periferiya (chekka hudud) – shaharning imkoniyatlar markazi va uning yashirin fojialar yashiringan chekka qismlari o‘rtasidagi ziddiyat; an‘anaviy makon (*mahalla / eski shahar*) – texnokratik megapolis (beton kishonlar) – inson ma’naviyatini saqlab qoluvchi o‘choq bilan uni mexanizatsiyalashtiruvchi, yakkaqatlab qo‘yuvchi ulkan shahar o‘rtasidagi qarama-qarshilik; ochiq makon (tabiat, kenglik, hovli) – Yopiq, klaustrofobik makon (tor xonadon, kommunal yo‘lak, berk eshik) – qahramonning ruhiy erkinligi yoki uning qafasga tushib qolganidek ezilish holatini ko‘rsatuvchi fazoviy qutblar. Ushbu opositsiyalar va ularning lisoniy ifodalari mualliflarga adabiy qahramonlarning ruhiy inqirozini, jamiyatdagi chuqur yolg‘izlik va begonalashuv (*отчуждение*) holatlarini turli lingvistik vositalar (leksik-semantik qatlamlar, metaforalar, metonimiyalar va sintaktik konstruksiyalar) yordamida o‘ta aniq va ta’sirchan tasvirlash imkonini beradi.

XX asr rus adabiyotining yorqin namoyandasi Lyudmila Petrushevskaya ijodida shahar (birinchi navbatda Moskva makoni) o‘zining an‘anaviy madaniy markaziy qiyofasidan mahrum etilib, insonni ezib qo‘yuvchi, klaustrofobik va shafqatsiz mexanizm sifatida gavdalanadi. Yozuvchi asarlarida shahar makoni – bu ko‘pincha qorong‘i kirish yo‘laklari (*подъезды*), g‘ijirlagan yoki

qisirlagan eshiklar, qip-qizil devorli tor xonadonlar, hidi o‘tkir kommunal uylar va o‘z dardiga o‘zi band bo‘lgan begona odamlar bilan to‘la tushkun muhitdir. Uning qahramonlari ulkan megapolis girdobida adashib qolgan, ma’naviy tayanchini, o‘zlik hissini yo‘qotgan rus adabiyotidagi «kichik inson» konsepsiyasining XX–XXI asrdagi fojiali davomchilaridir. Yozuvchi shahar muhitining sovuqligini, mexanizmga aylanganligini faqat syujet orqali emas, balki lisoniy darajada o‘ta keskin, naturalistik va ayni paytda chuqur ramziy detallar tizimi orqali ochib beradi. L.Petrushevskaya matnlarida leksik birliklarning tanlovi (xususan, maishiy-naturalistik leksika va fiziologik detallar) o‘quvchida ruhan ezilish (depressiv) effektini hosil qiladi.

«Всюду этот запах старого общежития, щелканье выключателей на темных лестницах, где пахнет хлоркой и мочой, и вечный гул за окном – чужой, равнодушный город жил своей страшной, механической жизнью» («Hamma yoqda o‘sha eski yotoqxona hidi, xlor va siydik hidi anqigan qorong‘i zinapoyalardagi tugmachalarning chiqillashi va deraza ortidagi abadiy g‘ovur – begona, befarq shahar o‘zining qo‘rqinchli, mexanik hayoti bilan yashayotgandi») [2:114]. Ushbu parchaning lisoniy tahliliga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, yozuvchi foydalangan leksemalar (*«запах старого общежития», «хлорка», «моча»*) o‘ta pastki maishiy qatlamga mansub bo‘lib, an’anaviy adabiy estetikadan ongli ravishda chekinishni ko‘rsatadi. Bu so‘zlar shahar makonining axloqiy va jismoniy tanazzulini ifodalovchi lingvopoetik kodlardir. Shuningdek, *«чужой, равнодушный город»* va *«механическая жизнь»* birikmalari shaharni jonli organizm emas, balki o‘z qurbonlarini yutib borayotgan shafqatsiz mexanizm sifatida tasvirlovchi metaforik qurilmalardir. Bu parchalardagi lisoniy vositalar va detallar shahar makonining insoniy bo‘lmagan, sovuq va tushkun tabiatini ochib beruvchi kuchli ramziy timsollardir. Petrushevskaya matnida an’anaviy ma’nodagi uy, deraza va eshiklar insonni tashqi olamdan himoya qiluvchi qutqaruvchi maskan vazifasini bajarmaydi, aksincha, ular tashqi dunyoning tahdidini yanada kuchaytiruvchi, insonni ichkariga qamrab oluvchi yopiq chegara (liminal zona) vazifasini o‘taydi. Qahramon o‘z uyining to‘rt devori orasida ham o‘zini xavfsiz his etmaydi, chunki tashqaridagi shahar devorlari, qorong‘i yo‘laklar va mexanik shovqin uning ongiga, botiniy olamiga bevosita kirib borib, shaxsning parchalanishiga va chuqur ma’naviy ezilishiga olib keladi.

O‘zbek hikoyachiligida shahar makoni o‘ziga xos milliy-madaniy, axloqiy va ma’naviy xususiyatlarga ega bo‘lib, u ko‘pincha ikki qarama-qarshi qutb – asrlar davomida shakllangan an’anaviy qadriyatlar, o‘zaro qo‘shnichilik va mehr-oqibat maskani bo‘lgan *mahalla* hamda shiddatli o‘zgarib borayotgan, texnokratiklashgan *zamonaviy megapolis* kesishmasida talqin qilinadi. O‘zbek adabiyotida shahar makoni badiiy tahlil qilinganda, insonning o‘z milliy ildizlaridan, tabiatdan, otabobolar xotirasidan va an’anaviy mahalla muhitidan uzoqlashish fojiasi lisoniy jihatdan o‘ziga xos metaforalar, lirik-falsafiy bo‘yoqdorlik orqali yoritiladi.

«...To‘rt tomoni beton devor bilan o‘ralgan, osmoni ham bir kaftdek torayib qolgan bu ko‘p qavatli uyda yashovchi odamlar bir-birining tili, dardi u yoqda tursin, hatto qadam tovushini ham unutib qo‘ygandek edilar. Eramizning shiddatli poygasida hamma o‘z qobig‘iga o‘ralgandi» [3:84]. Parcha o‘zbek hikoyalarida megapolisning insonlar o‘rtasidagi azaliy ruhiy rishtalarni uzib qo‘yishini yaqqol ko‘rsatadi. Rus nasridagi kabi o‘tkir naturalizm o‘rniga, bu yerda ma’naviy begonalashuv,

milliy mentalitetning yemirilishi va zamonaviy shahar sharoitidagi og‘ir moslashish mashaqqatlari birinchi o‘ringa chiqadi. Matndagi «*beton devor*», «*toraygan osmon*» va «*o‘z qobig‘iga o‘ralish*» timsollari shaxs erkinligining cheklanganligini, jamiyatdagi ma‘naviy tanglikni bildiruvchi kuchli ramziy lisoniy birliklardir. Qahramonning ruhiyoti tor xonadon (beton kishon) va o‘tmish xotiralari o‘rtasidagi ziddiyatda charxpalak bo‘lib, o‘zining asl tabiatini saqlab qolishga intiladi.

L. Petrushevskaya va zamonaviy o‘zbek yozuvchilarining kichik nasrida urbanistik timsollarning lisoniy ifodasini qiyosiy o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, har ikki adabiyotda ham shahar makoni inson ruhiyatining ko‘zgusi, uning botiniy fojeasini ochuvchi muhim estetik vosita vazifasini bajaradi: predmet detallari va ularning semantikasi. L. Petrushevskaya asarlarida *eshik*, *kalit*, *qorong‘i zinapoya*, *tor xonadon*, *kommunal yo‘lak* kabi detallar klaustrofobiya, tazyiq va qo‘rquv muhitini yaratishga xizmat qilsa, o‘zbek hikoyalarida *deraza*, *hovli*, *ostonaning bosilishi*, *mahalla ko‘chasi*, *qadimiy devor* kabi timsollar o‘zlikni saqlash, avlodlar vorisligi, xotira va yuksak axloqiy mezonlar bilan bog‘liq holda lingvistik ifodalanadi; tilning ekspressiv va uslubiy imkoniyatlari. Rus hikoyalarida shahar muhitining og‘irligi, ma‘naviy tushkunligi so‘z birikmalarining naturalistik va keskin ohangi («*равнодушный город*», «*грязный подъезд*», «*запах хлорки*») orqali yuzaga chiqsa, o‘zbek hikoyalarida lirik-falsafiy bo‘yoqdorlik, obrazli metafora va metonimiyalarga («*ko‘p qavatli beton kishon*», «*mahallaning so‘nggi yashil daraxti*», «*toshkentcha shiddat*») tayaniladi. Bu esa ikki xil adabiy makonda milliy mentalitet va badiiy tafakkurning o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘lishini ta‘minlaydi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, L. Petrushevskaya va o‘zbek yozuvchilarining kichik nasrida shahar makoni turlicha milliy-madaniy, tarixiy va geografik xususiyatlarga ega bo‘lsa-da, ularning funksional va ramziy vazifasida chuqur tipologik yaqinliklar mavjud. L. Petrushevskaya nasrida shahar insonni ezib turuvchi, tushkunlik va ruhiy izolyatsiya muhitini yaratuvchi mexanik makon sifatida lisoniy jihatdan qorong‘u, naturalistik detallar orqali ochib berilsa, o‘zbek hikoyachiligida shahar makoni an‘anaviy qadriyatlar va texnokratik muhitning keskin ziddiyati orqali yoritilib, insonning ichki dunyosi, milliy xotirasi va ma‘naviy qiyofasini saqlab qolish yo‘lidagi kurashini aks ettiruvchi ramziy maydon vazifasini bajaradi. Mazkur qiyosiy tahlil zamonaviy qiyosiy adabiyotshunoslikda urbanistik motivlar, xronotop va ularning lisoniy ifodasini tadqiq etishda muhim nazariy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. — Москва: Художественная литература, 1975. — 502 с.
2. Петрушевская Л.С. Свой круг. — Москва: Эксмо, 2017. — С. 114.
3. Zamonaviy o‘zbek hikoyalari antologiyasi. — Toshkent: Akademnashr, 2020. — B. 84.
4. Лотман Ю.М. Внутренний мир русской литературы // Семиотика культуры. — Санкт-Петербург: Искусство, 1997. — С. 150–182.
5. Куронов Д. Адабиёт назарияси асослари. — Тошкент: Akademnashr, 2018. — 480 б.